אור הצפון — מדת החסד

מדת החסדא. אמר הכתוב (תהלים פט): "עולם חסד יבנה". וכן הוא אומר (תהלים קג): "וחסד ה' מעולם ועד עולם". כל העולם כולו, השמים והארץ וכל צבאם, נבראו במדת החסד, וכל פעולותיהם הן חסד. מדה זו היא הגלגל המניע את כל מערכות העולם, על ידה נבראו ועליה הם מתקיימים. ושומה על האדם להטביע בנפשו את. המדה הזאת. עליו להתבונן בבריאה שנבראה בשבילו, כדי ללמוד ממנה דרך חייו על הארץ. וכשם ש"בעולם חסד יבנה", כן עליו לעמול כל ימיו בחסד, להשכיל ולהגיע למדריגה רמה כזו שישתוקק ויתאמץ תמיד להטיב ולמלא עונג ועידון לכל הברואים בכל אשר יוכל.

והנה אמרו חז"ל (סנהדרין לז): "לפיכך נברא האדם יחידי וכו', שחייב כל אדם לומר בשבילי נברא העולם". הרי עד כמה מגיעה מדת חסדו וטובו של הקדוש ברוך הוא, שברא את כל העולם על תענוגיו ועידוניו בשביל כל יחיד ויחיד, ועוד הוסיפו חז"ל שכל אדם חייב לדעת ולהרגיש זאת. והרי תכלית בריאת האדם היא שילך בדרכיו של הקדוש ברוך הוא, כמו שנאמר (דברים כח): "והלכת בדרכיו", ואמרו חז"ל (שבת קלג): "מה הוא רחום אף אתה היה רחום וכו'"ונמצא שחייב כל אדם לספק לכל אחד ואחד תענוגות עולם ומלואו כאילו היה יחידי בעולם. ולא עוד, אלא שיש לו לאדם ללמוד מהבריאה להטיב מבלי לגרוע חסדו במאומה אף למי שמכעיס כנגדו ומבזהו, כמו שהקדוש ברוך הוא מכריח את הבריאה להטיב גם להרשעים, אף שהיא סובלת מזה. אנו מתפללים: "ונפשי כעפר לכל תהיה". ויש מפרשים: מה העפר הכל דורסים עליה והיא סובלת אותם ומצמחת ונותנת חיים לעולם, כך על האדם ללמוד ממנה לסבול את הכל ולגמול חסד עם הכל, באין יוצא. וכן אנו רואים מהשמש והירח, שהרי אמרו חז"ל (נדרים לט) שבכל יום ויום אינם רוצים לצאת ולהאיר, מפני שמשתחוים להם עובדי כוכבים, והקדוש ברוך הוא מורה בהם חצים שיאירו לעולם. הרי שהקדוש ברוך הוא אינו מונע את טוב הבריאה אף מהרשעים והמכעיסים כנגדו. וכן יש על האדם ללמוד לעצמו, לבל ימנע חסדו משום איש, אף מאלה שמרגיזים ומצערים אותו, ואפילו אם הוא צדיק בדינו. והרי הדברים קל וחומר! אם כל העולם כולו על כל מערכות צבא השמים והארץ, לא יחשכו נגהם וטובתם גם מהרשעים ביותר, על אחת כמה וכמה האדם, שהכל נברא לשמשו, והוא תכלית הבריאה, שיש לו לדעת ולהתבונן ביסוד זה של "עולם חסד יבנה" ולא ימנע לעשות חסד משום בריאה בעולם.

ב. והנה היחס הזה לבני אדם, להטיב להם מבלי לגרוע מאומה אף בשעה שהם מציקים לו וגורמים לו רעה, אינה מדת חסידות גרידא כי אם ציווי וחובה. כתוב בתורה (שמות ו): "וידבר ה' אל משה ואל אהרן ויצום אל בני ישראל", ואמרו חז"ל (ספרי פ' בהעלותך): "זה שאמר הכתוב: 'האנכי הריתי את כל העם הזה וגו' כי תאמר אלי שאהו בחיקך כאשר ישא האמן את היונק' היכן דיבר? תלמוד לומר 'ויצום אל בני ישראל'. אמר להם: הוו יודעים, בני סרבנים הם, טרחנים הם, על מנת כן תהיו מקבלים עליכם שיהיו מקללים אתכם וסוקלים אתכם באבנים". הרי עד כמה יש לסבול בני אדם ולשקוד בטובתם, אף אם בתוך אותו זמן הם בועטים בחסד שגומלים אתם והם משיבים רעה תחת טובה בקללות וסקילת אבנים וכדומה.

והדברים האלה אמורים לא רק ביחס לבני ישראל לבד, אלא גם ביחס לגויים, והרשעים ביותר, ואף תוך אותה שעה שהם באים על ענשם, כנאמר שם: "ויצום אל בני ישראל ואל פרעה מלך מצרים", ואמרו חז"ל (שמות רבה ז) כי שני ציוויים יש כאן: "אל בני ישראל - להנהיגם בנחת וכו'", כאמור, "ואל פרעה - לחלוק לו כבוד בדבריהם". והרי הדברים נפלאים, שבאותה אזהרה שנצטוה משה כלפי ישראל, נצטוה גם כלפי פרעה. מצד אחד עומדים בני ישראל, שנקראו בנים למקום, כשהם נרדפים על צואריהם על ידי המצרים הרשעים, וזועקים אל ה' שיצילם משעבודם: ומצד שני עומדים המצרים עובדי האלילים ומענים את בני ישראל בעינויים קשים ומרים. וכשעלתה שועת בני ישראל אל ה' והוא שולח את משה ואת אהרן לגאול אותם ולהעניש את משעבדיהם אלה, הרי באותה שליחות עצמה שהוא מצוה אותם לסבול את ישראל ולהנהיגם בנחת, הוא מזהיר אותם לחלוק כבוד גם למענם ומשעבדם, לפרעה מלך מצרים, ולא רק יחס של כבוד סתם, אלא כבוד של מלך. ואמנם מצינו שכן עשה משה. לאחר כל תשע המכות שנחתו על ראשו של פרעה והוא הקשה את לבו ולא שלח את בני ישראל, ובא משה ומתרה בו על המכה האחרונה הגדולה ביותר, ופרעה עומד ברשעו, מתחצף ומגרש את משה מעל פניו ומאיים עליו להמיתו, אמר לו משה: "כה אמר ה' כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים וגו' וירדו כל עבדיך אלה אלי וגו'". ואמרו חז"ל (שמות רבה ז): "לא אמר עליו, אלא על עבדיו, אף על פי שהיה לו לומר: אתם ומלככם - הוא בעצמו, שנאמר 'ויקם פרעה לילה' ולכך לא פירסם אותו כדי לחלוק כבוד למלכות".

הרי מכאן עד כמה יש להתייחס בכבוד ולדקדק בביטויים נאים גם כלפי הרשעים הגדולים ביותר, ואף תוך אותה שעה שהם מבצעים את מעשי רשעותם ובאים להזהירם על ענשם.

ולא רק ברשע שהוא חי, חס הקדוש ברוך הוא על כבודו, משום שבכחו לשוב ולהטהר, אלא אפילו כשכבר מת הרשע ואבד סברו ובטל סיכויו, אין לשער ולהעריך גודל רחמיו של הקדוש ברוך הוא עליו. מצינו באותם המצרים שלאחר שלא שבו מדרכם הרעה ורדפו אחר בני ישראל, ונענשו ונטבעו בים סוף, "בקשו מלאכי השרת לומר לפניו שירה, אמר להם הקדוש ברוך הוא: מעשי ידי טובעים בים ואתם אומדים שירה?" (מגילה י) הרי לפנינו שאף רשעים גמורים כאלה כמו המצרים שה' המיתם להפרע מהם ולתת את נקמת בני ישראל במצרים, בכל זאת אין הקדוש ברוך הוא שמח במפלתן ומונע ממלאכי השרת מלשיר את השירה שהם שרים לפניו בכל יום, ועוד תמה עליהם האיך עולה דבר כזה על דעתם: "מעשה ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה?". וכמה מתגלה כאן גודל מדת חסדו של הקדוש ברוך הוא לברואיו, שבעת מפלתם של רשעים הוא רואה את עצמו, כביכול, כאב שכול שמתו בניו, ואינו סובל כי ישירו לפניו!...

ולא זו בלבד, אלא שגם אחר מפלתם זו, חס הקדוש ברוך הוא על כבודם ודאג שלא יבואו לידי בזיון. אמרו חז"ל (מכילתא בשלח): "'נטית ימינך תבלעמו ארץ' - מגיד שהים זרקן ליבשה והיבשה זרקתן לים. אמרה היבשה: ומה אם בשעה שלא קבלתי אלא את דמו של הבל יחידי, נאמר לי 'ארורה האדמה', ועכשיו האיך אני יכולה לקבל דמן של כל אלו אוכלוסין? עד שנשבע לה הקדוש ברוך הוא שאינו מעמידה בדין, שנאמר 'נטית ימינך', ואין ימין אלא שבועה, שנאמר: 'נשבע ה' בימינו". כשאנו קוראים בשירת הים את הפסוק "נטית ימינך תבלעמו ארץ", אנו מבינים בו ביטוי לנקמה הגדולה שנקם ה' ברשעים הללו והבליעם באדמה. אבל לפי דברי חז"ל הנ"ל, נראים הדברים כי אין כאן ענין של נקמה ועונש, אלא חסד ורחמים גדולים לתת כבוד למצרים ולזכותם בקבורה כדי שלא יהיו מוטלים כבזיון כדומן על פני האדמה. ולא עוד אלא ששינה הקדוש ברוך הוא את הטבע בגללם ופתחה הארץ את פיה ובלעה אותם (ראה רמב"ן שם). וזהו שאמר הכתוב (תהלים כה): "כל ארחות ה' חסד ואמת", כי אף בתוך דין אמת זה שנקם ה' מהמצרים את נקמת בני ישראל ובאו על ענשם כראוי להם, נטה להם חסד וריחם עליהם שלא יבואו לידי בזיון והשביע את הארץ שתקבל אותם.

ובהיות שאנו חייבים ללכת בדרכיו של הקדוש ברוך הוא, גם עלינו להרגיש את החסד הזה, ויחד עם דברי השירה שאנו שרים על הנסים ועל הנפלאות שנעשו לאבותינו על - הים ועל גאולתנו ופדות נפשנו, עלינו לשיר גם על הנס ועל החסד שעשה הקדוש ברוך הוא למעננו ולרודפינו המצרים, שהביא אותם לקבורה, ועוד אנו מזכירים ביחד את שני המאורעות האלה, פתיחת פי הארץ למצרים וקריעת הים לישראל: "נטית ימינך תבלעמו ארץ: נחית בחסדך עם זו גאלת"!

חז"ל תיקנו להוסיף ברכה רביעית מיוחדת בברכת המזון לכל אחד מישראל, בכל דור ודור, כמה פעמים ביום, כדי להודות לה' יתברך על שניתנו הרוגי ביתר לקבורה. והנה כעין אותה ברכה והודאה אנו שרים בכל יום בשירת "אז ישיר" גם על הנס והחסד של קבורת המצרים.

את החובה הזאת למדים אנו מן הבריאה, כמבואר לעיל. כשם שהבריאה מטיבה אף עם הרשעים ותוך רשעותם, כך גם עלינו לסבול את הכל ולהטיב עם הכל בכל הנסיבות, כפי שאנו מתפללים: "ונפשי כעפר לכל תהיה". ומתוך כך עלינו להתייחס כן גם למצרים, למרות שהם הציקו לבני ישראל ועינו אותם בכל הנגישות האכזריות, עלינו לחוס על כבודם ולהביע את שמחתנו והודאתנו לה' יתברך על החסד שעשה אתם וציוה על הארץ שתקבלם.

ג. וכשנסתכל עוד, נמצא, כי לא זו בלבד שהקדוש ברוך הוא מרבה חסד לרשע אף באותו זמן שהוא מעניש אותו על רשעתו, אלא שגם העונש עצמו נהפך עליו לחסד, כי "חסד ה' מלאה הארץ" (תהלים לג), כלומר: אין שום מקום בעולם ואין דבר שיארע בו שיהא פנוי מחסד.

מצינו באדם הראשון, שבתחלת יצירתו. קודם שחטא בעץ הדעת, לא היה זקוק לשום עמל ויגיעה להשיג את צרכיו, הן הגשמיים והן הרוחניים, כמו שאמרו חז"ל (סנהדרין נט): "אדם הראשון מיסב בגן עדן היה ומלאכים מסננים לו יין וצולין לו בשר". כמו שהשמש מאירה לנו תמיד מבלי שנזדקק לשום פעולה כדי לקבל את האור, וכמו שאנו נושמים את האויר המצוי לנו בכל מקום בלי כל מעשה, כן השיג אדם הראשון גם את מזונותיו וכל צרכי גופו. ובאותו דרך השיג אדם גם את עליותיו הרוחניות מבלי כל טירחה ויגיעה, וזוהי בחינת "גן עדן" כמו שאמרו חז"ל: "צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה" (ברכות יז).

אבל לאחר שנכשל בחטאו. נתקלל ונאמר לו: "בזעת אפך תאכל לחם וגו'". ואמרו חז"ל (ברכות נח): "כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול. חרש, וזרע, וקצר, ועמר. ודש, וזרה, וברר, וטחן, והרקיד, ולש, ואפה, ואחר כך אכל". ולכשנתבונן נראה כמה חסד טמן הקדוש ברוך הוא בעונש זה עצמו. עד שאותה קללה נהפכה עליו לברכה. מצינו בחז"ל (בבא מציעא לח): "רוצה אדם בקב שלו יותר מתשעה קבין של חבירו". ופירש רש"י: "קב שלו חביב עליו על ידי שעמל בהם". הרי שהטביע הקדוש ברוך הוא באדם שיהיה חביב עליו עמלו עד כדי כך, שאף מדה מרובה של תשעה קבים שהשיג בלא עמל, אינם חביבים עליו כמו קב אחד שהוא משיגו מתוך יגיעה וטירחה. נמצא שאותה קללה "בזעת אפיך תאכל לחם" הומתקה לו לאדם ונהפכה עליו לעונג, שהוא משתוקק לה ואי אפשר לו בלעדה.

וכן הדבר גם בענינים הרוחניים. אדם הראשון היה שרוי בלא חטא שתי שעות בלבד, ובשתי שעות אלו השכיל לדעת את ה' ועלה במעלות הרוחניות יותר ממלאכי השרת, כפי שאמרו חז"ל (בראשית רבה יז) שאמר הקדוש ברוך הוא למלאכים: "חכמתו מרובה משלכם". אבל כשחטא ירד ממדריגתו ירידה עצומה. והרי לכמה עמל זקוק אדם כדי לעלות בסולם הרוחניות להשכיל ולהבין ולהגיע לאיזו מדריגה שהיא. וכבר אמרו חז"ל (שבת פג): "אדם כי ימות באהל" (במדבר יט) -"אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה". והיינו שלאחר חטאו של אדם הראשון שוב אין אדם יכול לזכות לכתרה שלי תורה שתתקיים בידו אלא ביגיעה רבה כזו עד שימית את עצמו עליה. והנה דווקא בזה צפונות כל הברכות. ואדרבה העמלות בתורה משמשת כתנאי עיקרי בהשגת השלימות. מצינו בפרשת "ואם בחוקותי תלכו", שפירשוה חז"ל (תורת כהנים שם): "על מנת שתהיו עמלים בתורה וכו' מלמד שהקדוש ברוך הוא מתאוה שיהיו ישראל עמלים בתורה". הרי שרק על ידי העמלות בתורה אפשר לאדם להגיע למעלות הרוחניות העליונות, ובשכרה הובטחו לנו כל הברכות המנויות בפרשה: "ונתתי גשמיכם בעתם וגו' וישבתם לבטח בארצכם וכו' וכו'". הא למדנו מה רב הוא החסד בעונש ובקללה עצמה, שענין היגיעה נהפכה לאדם, איפוא, לברכה גדולה ולהישג של אושר, עונג. ועידון, שאין למעלה הימנו.

ד. אולם נתבונן עוד ונראה מה רבו חסדי ה' יתברך עם ברואיו, שאם כי לפי מושגינו אנו רואים בקללות - ברכה ועונג, כאמור, אבל הקדוש ברוך הוא אינו מעלים עיניו מהפורעניות הטבועה בהן מעיקרן ואינו חפץ בכאלו. אמרו חז"ל (תנחומא תזריע): "זה שאמר הכתוב (תהלים ה) 'כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגורך רע, ללמדך שאין הקדוש ברוך הוא חפץ לחייב בריה וכו'. ובמה חפץ? - להצדיק את בריותיו וכו'. אין שמו של הקדוש ברוך הוא נזכר על הרעה אלא על הטובה. תדע לך שהוא כן, שבשעה שברא הקדוש ברוך הוא את האור ואת החשך וקרא להם שמות, הזכיר שמו על האור ולא הזכיר שמו על החשך, שנאמר: 'ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה'. וכן את מוצא, כשברא הקדוש ברוך הוא אדם וחוה הזכיר שמו עליהם, שנאמר: 'ויברך אותם אלהים' וכשקללן לא הזכיר את שמו עליהם, אלא, 'ואל האשה אמר'; 'ולאדם אמר'". הרי שעם כל הברכות והתענוגות החבויות בקללה "בזעת אפך תאכל לחם"' ועם כל הדרגות הנפלאות בתורה והכרת ה' יתברך, שהאדם זוכה על ידי העמל, אין הקדוש ברוך הוא חפץ בהם ואינו מייחד שמו עליהם, מפני שמעיקרן באו דרך קללה ועונש ואין בהם חסד מלא.

וצא וראה עוד כמה מגיעה מדת חסדו של הקדוש ברוך הוא, שהרי האדם אינו מרגיש שום צער בעונשים אלה, כאמור, ועוד נהנה ומתענג עליהם. אבל בשמים סופרים ומונים כל טיפה של עונג כזה ומניחים אותה בגנזי הפורעניות, אשר על ידיהם מתכפר האדם ומוחלים לו עוונותיו.

ויש להוסיף עוד בזה, אמרו חז"ל (תנחומא שם): "על שלשה דברים הזכיר הקדוש ברוך הוא שמו עליהם ואף על פי שהן לרעה: על המסית זה הנחש שהסית את האשה וכו'". הדי שהנחש גרוע מהכל ועבירתו חמורה ביותר, ומשום כך נתקלל בראשונה ובקללה חמורה משל אדם וחוה, וגם לא נשאל למה עשה כך, כדרך שנשאלו הם, וחז"ל למדים מזה שאין טוענין למסית. והנה על אף הכל נעוצה גם בתוך קללה זו ברכה גדולה, כמו שאמרו חז"ל (בראשית רבה כ) "קללתו של הקדוש ברוך הוא יש בה ברכה אילולי שאמר לו הקדוש ברוך הוא לנחש: 'על גחונך תלך' האיך היה בורח לכותל וניצול". וכן אמרו (יומא עד): "בוא וראה שלא כמדת הקדוש ברוך הוא מדת בשר ודם. מדת בשד ודם, מקניט את חבירו יורד עמו לחייו, אבל הקדוש ברוך הוא אינו כן. קלל את הנחש, עולה לגג - מזונותיו עמו! יורד למטה - מזונותיו עמו".

ומעתה הדברים קל וחומר. אם בקללות ורעות כאלה טובה וברכה בה מרובה יש בהן, על אחת כמה וכמה מה רב הטוב שצפן הקדוש ברוך הוא לבריותיו בברכה ממש, ובדבר שכתוב בו מפורש! "כי טוב"! שהוכפל בו "כי טוב" ו"טוב מאד". והרי נפלאים הדברים, כמה גדלה הטבתו של הקדוש ברוך הוא עם ברואיו ומה רבו חסדיו בעולמו. וכמה על האדם ללמוד מכאן ללכת בדרכיו ולהעמיק את מעשי החסד שלו לאין שיעור, ושיהיה כולו חסד.